

Different Types of Ambiguity in Amir Khosrow Dehlavi's Noh Sepehr

Omidvar AliMahmoudi

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Izeh
Branch, Islamic Azad University, Izeh, Iran, Email: O.alim@iezhiau.ac.ir

Extended Abstract

Amir Khosrow Dehlavi is an influential poet in the history of Persian language and literature, who has emerged as a capable representative of the Persian language and culture in the land of India. His various works are filled with delicate, valuable artistic and literary techniques, identification of which is of great importance for a correct understanding of the literary background of Persian. As a dependable pioneer in literary criticism and rhetoric, he has employed literary techniques properly in speech. *Ambiguity* is one of the most prominent effective techniques in his works, which helps the addressee to perceive more than one meaning from the discourse through implication of close and distant senses. One of his valuable, lesser-known works is his *masnavi* ('a poetic form') *Noh Sepehr* ('nine skies'), composed in 718 AH. Many of the verses in this work contain artistic delicacies in terms of ambiguity, where the familiar addressee recognizes a wide network of polysemous words by paying close attention to the ambiguous structures. In this descriptive-analytical research, an attempt was made to answer the question of what is included in the most important types of ambiguity in Amir Khosrow Dehlavi's *Noh Sepehr*.

Keywords: Ambiguity, Different Types of Ambiguity, Noh Sepehr, Amir Khosrow Dehlavi.

1. Introduction

Īhām (A literary device in which an author uses a word, or an arrangement of words with two meanings, making the sentence ambiguous) is an important literary device in the construction of effective prose and poetry. One of the richest and lesser-known works of Amīr Khusrow Dehlavī, an Indian famous poet of Persian, is his "Masnavi Noh Sepehr", many verses of which have a delicate artistic Īhām elegance. Given the importance of this literary device, it is important to know what types of it are used in Amīr Khusrow Dehlavī's Masnavi Noh Sepehr, how this poet develops the overt and covert aspects of his message through it, and what is the relationship of Īhāmi words in the creation and development of meaning.

Since Amīr Khusrow Dehlavī is the greatest poet using Nezami's style and his poetry is in between Sa'di's and Hafiz's poetry, it is important to know the hidden aspects of his works. For this reason, research on Īhām and its various types in "Masnavi Noh Sepehr" helps reveal the hidden layers of his beautiful and influential poetry. This study attempts to investigate different types of Īhām in this work and show which type of the mentioned literary device is used the most in it.

2. Methodology

This study analyzes the content of Amīr Khusrow Dehlavī's Masnavi Noh Sepehr by collecting information through the desk- or documentary-based technique and a descriptive-analytical method.

3. Discussion

3-1. Definition of Īhām: The use of a word at least in two meanings" (Shamisa, 2003: 132).

3-2. Tanasob (Relational) Īhām: Only one of the two meanings of a word is conveyed by the word itself, but the hidden meaning has a relation to the word or words used in the immediate context of the word (but not in the meaning of the word itself (Ibid: 135)

- Kick the pole so that people get lost like a ball in the sea (Amīr Khusrow Dehlavī, 1950: 431)

The direct (apparent) meaning of "kicking the polo" is "playing music", but it has relational Īhām with "ball" in its implied (hidden) meaning (playing the polo).

3-3. Mojarradeh (Abstracted) Īhām: This type of Īhām occurs when none of the relations of the direct (apparent) and implied (hidden) meanings of a term with Īhām is used in the text.

- All went in the river without playing, all were simple and got in khat (Amīr Khusrow Dehlavī, 1950: 39)

The direct (apparent) meaning of the Persian term "khat" is "writing", and its implied meaning is the hair (line) of face, and none of the relations of the direct and implied meanings of that term has appeared in the text.

3-4. Movashaheh Īhām: The use of [appropriate] terms in both intended and unintended meanings (Anousheh, 2002: 183).

- Your zagh sat on the branch, I rudely made it fly (Amīr Khusrow Dehlavī, 1950: 301)

The direct (apparent) meaning of "zagh" is "bow", and its implied meaning is "magpie", and the poet has simultaneously used the phrase "making fly" for its apparent meaning and the phrase "sitting on the branch" for its implied meaning.

3-5. Morasheh (Parvardeh) Īhām: The use of the features of the direct (apparent) meaning of a word in a text (Sadeghian, 1999: 111).

- As it is good for special and common people, they get mast (drunken) with that zogh modam (Amīr Khusrow Dehlavī, 1950: 44)

One of the meanings of "zogh" is joy and exuberance, making it related to being drunken (apparent meaning) and with "modam" (with the implied meaning of wine).

3-6. Mobayyeneh Īhām: The use of the features of an implied meaning of a term (Sadeghian, 2008: 111).

- Crows from the avaz (singing) of zagh, hurry toward a bone party (Amīr Khusrow Dehlavī, 1950: 103)

The direct (apparent) meaning of "zagh" is a bow and its implied meaning in music has Tanasob Īhām with "avaz", which is a relation of the implied meaning.

3-7. Tabador (Associative) Īhām: A word associates another word (almost) homophonous or homomorphous with it (Shamisa, 2003: 141).

- A king with no sea in his heart, no water comes to the kaf of his sa'el (Amīr Khusrow Dehlavī, 1950: 237)

Water, sea, and kaf, collocated with sa'el (beggar), associate the beach.

3-8. Khaneshi Īhām (with two readings): A word is used in a context in such a way that it can be given two readings with correct meanings due to its structure (Rastgou, 2000: 99).

- When this lyricist sings, it gives eyes abr-e no/ruzi (Amīr Khusrow Dehlavī, 1950: 399)

abr-e noruzi (spring cloud); abr-e no ruzi (giving a new cloud)

3-9. Tazad (contrast) Īhām: This type of Īhām occurs when the hidden meaning contrasts with the meaning of a word or words in a text (Shamisa; 2002: 138).

- All went in the shat without playing, all were sadeh and got in khat (Amīr Khusrow Dehlavī, 1950: 39)

The direct (apparent) meaning of "shat" is "a large river" and its implied meaning is "difficulty" which contrasts with the word "sadeh" meaning easy.

3-10. Tarjomeh (Translation) Īhām: The use of two words with Īhām in such a way that only one of the two meanings is intended. That unintended meaning is a translation in the two words are translations of each other (Ghanipour Malekshah and Rezazadeh Babi, 2013: 50)

- Whatever the savad of the dark night, was whitened by God's pen of creation (Amīr Khusrow Dehlavī, 1950: 203)

"Savad" in its implied meaning of blackness has Tarjomeh Īhām with dark.

3-11. Taradof (Syn onymous) Īhām: This type of Īhām occurs when a word, in a sense other than the intended meaning, is synonymous with another word in the same context (Rastgou, 2000: 79).

- The first sun, of the views of mehr, has given much light from high in the sky (Amīr Khusrow Dehlavī, 1950: 53)

"Mehr" has the direct (apparent) meaning of kindness and the implied (hidden) meaning of the light of sky, and has Taradof Īhām with the sun in its latter sense.

4. Conclusion

- This study found 103 uses of Īhām in 51 verses with Īhām structure and categorized a total of 103 types of this literary device.
- Of the 15 (fifteen) types of Īhām identified in these verses, Mobayyeneh and Mohayyah types of Īhām had the highest and lowest frequencies with 28 repetitions and only 1 repetition, respectively. Tanasob, Movahesheh,

Tabador, Mojarradeh, Khaneshi, Taradof, Morasheh, Tazad, Tarjomeh, Samaei and Estekhdam types of Īhām had the next ranks with 13, 12, 11, 7, 7, 7, 5, 4, 4, 2 and 2 frequencies, respectively.

- The high frequency of Mobayyeneh Īhām indicates the complexity of the poet's mind and his mastery over the creation of complex types of Īhām, since the hidden meaning is conveyed in this type of Īhām, which is indeed the most difficult type of it.

5. References

- 1- The holy Quran, Translated by Mehdi Elahi Ghomshei, Qom: Selsele Publications, 2006.
- 2- Ali Mahmoudi, Omidvar, *Naqd va Nazar pirâmunne Do Beyt az Masnaviye Noh Sepehre Amir Xosrow Dehlavi* ('A Critique of and Comments on Two Verses from Amir Khosrow Dehlavi's Noh Sepehr'), Islamic Azad University of Shahrekord, Scientific-Research Journal of Literary Criticism and Stylistics Research, Issue 13, pp. 107-125, Fall 2016.
- 3- Anushe, Hasan, *Yek Qesse Biš Nist* ('Nothing but a Story'), Tehran: Scientific Press Institute, 2002.
- 4- Dekhoda, Ali Akbar, *Loqatnâme* ('The Lexicon'), Tehran: Lexicon Institute, 1994.
- 5- Dehlavi, Amir Khosrow, *Noh Sepehr* ('Nine Skies'), Textually criticized by Mohammad Vahid Mirza, Kolkata, India: 1950.
- 6- Ghanipur Malekshah and Rezazade Babi, *Barrasi va Moqâyeseye Ihâm va Gunehâye Ān dar Aš'âre Xâqâni va Hâfez* ('An Investigation and Comparison of Ambiguity and Its Types in Khaqani's and Hafez's Poetry'), Faculty of Literature and Humanities, Tehran University, Journal of Literary Criticism and Rhetoric, Volume 9, Issue 9, pp. 37-56, Spring and Summer 2013.
- 7- Hafez, Shams al-Din Muhammad, Hafez's Divan, Textually Criticized by Ghazvini and Ghani, Sixth Printing, Tehran: Asatir, 1998.
- 8- Kazzazi, Mir Jaleddin, *Badi', Zibâšenâsiye Soxane Pârsi* ('Rhetoric: Aesthetics of Persian Speech'), Tehran: Mad, 2006.
- 9- Ranjbar, Ahmad, *Badi'* ('Rhetoric'), Tehran: Asatir, 2006.
- 10- Rastgu, Seyyed Mohammad *Ihâm dar Še're Fârsi* ('Ambiguity in Persian Poetry'), Tehran: Soroush, 2000.

- 11- Sadeghiyan, Mohammad Ali, *Zivare Soxan dar Badi'e Fârsi* ('Ornament of Speech in Persian Rhetoric'), Yazd: Yazd University, 2000.
- 12- Setayeshgar, Mehdi, *Vâženâme ye Musiqiye Irân Zamin* ('Iranian Music Lexicon'), Tehran: Ettela'at, 2002.
- 13- Shamisa, Sirius, *Negâhi Tâze be Badi'* ('A New Look at Rhetoric'), Tehran: Ferdows, 2003.

مطالعات شبه‌قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان

دوره ۱۴، شماره ۴۲، بهار و تابستان ۱۴۰۱ (صص ۱۹۹-۲۲۸)

DOI: 10.22111/jsr.2021.22569.1698

گونه‌های مختلف ایهام در مثنوی نهمیر امیر خسرو دهلوی

امیدوار عالی محمودی^۱

چکیده

امیر خسرو دهلوی یکی از شاعران تأثیرگذار زبان و ادب پارسی است که با بهره‌مندی از نبوغ و دانش فراوان، نماینده‌ای قابل، برای زبان و فرهنگ پارسی در سرزمین هندوستان بوده‌است. آثار گوناگون او، آگنده از شگردهای هنری و ادبی ظریف و ارزشمندی است که شناخت آن‌ها برای درک درست گذشته ادبی زبان فارسی اهمیت بسیار دارد. او که خود از پیشگامان قابل اعتماد در نقد ادبی و علوم بلاغی بوده، فنون ادبی را به خوبی در سخن به کار گرفته‌است. «ایهام» از جمله بارزترین فنون تأثیرگذار در آثار اوست که با تداعی معانی دور و نزدیک، مخاطب را در دریافت چندمعنا از کلام، کمک می‌کند. یکی از آثار ارزشمند و کمتر شناخته شده او «مثنوی نهمیر» است که آن را در سال ۷۱۸ هـ.ق سرود. بسیاری از ابیات این اثر، از ظرافت ایهامی هنرمندانه‌ای برخوردار است و مخاطب آشنا، با دقت در ساختار ایهامی آن، متوجه شبکه گسترده‌ای از واژگان چندمعنایی می‌شود، در این مقاله با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی، کوشش شده‌است تا به این پرسش پاسخ داده شود که مهم‌ترین گونه‌های ایهام در مثنوی «نهمیر» امیر خسرو دهلوی کدام‌اند.

واژه‌های کلیدی: ایهام، گونه‌های مختلف ایهام، مثنوی نهمیر، امیر خسرو دهلوی

۱- مقدمه

از میان انواع آرایه‌های ادبی، «ایهام» از جمله صنایع بدیعی مهم در ساخت کلام مؤثر است. به‌کارگیری این آرایه، مخاطب را در هاله‌ای از معانی دور و نزدیک قرار می‌دهد و علاوه بر زیبایی

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ایزد، ایران
Email: O.alim@iezhiau.ac.ir

معنا، خوشایندی و حظی که زائیده لغزیدن ذهن، در تاریخ و روشن معانی دور و نزدیک و شبکه ارتباط کلمات باهم است، بر تأثیر سخن می‌افزاید.

۲- بیان مسئله و پرسش‌های تحقیق

با توجه به اهمیت صنعت بدیعی ایهام که در خلق و توسعه معنا نقش مهمی دارد، پرسش‌های مطرح‌شده در این پژوهش این است که:

۱- گونه‌های مختلف ایهام در مثنوی نه سپهر امیرخسرو دهلوی کدامند؟

۲- کدام یک از انواع ایهام در مثنوی نه سپهر کاربرد بیشتری داشته است؟

۳- رابطه کلمات ایهامی در خلق و توسعه معنا چگونه است؟

۳- اهداف و ضرورت تحقیق

امیرخسرو بزرگ‌ترین نظیره‌گوی نظامی، و شعر او حلقه واسط شعر سعدی و حافظ است. شناخت رمز و رازهای ادبی آثار او اهمیت فراوان دارد، به‌همین دلیل ایهام و بررسی گونه‌های آن در مثنوی «نه‌سپهر» کمک می‌کند تا لایه‌های پنهان زیبایی و تأثیرگذاری کلام، آشکار، و سنت ادبی سخنوری در میراث گران‌بهای زبان پارسی، بهتر شناخته شود.

۴- روش تفصیلی تحقیق

در این پژوهش، تحلیل محتوای متن مثنوی نه سپهر امیرخسرو دهلوی از طریق گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و اسنادی با روش توصیفی-تحلیلی صورت پذیرفته است.

۵- پیشینه تحقیق

از آنجا که ایهام از جمله مهم‌ترین صنایع معنوی بدیع در ادب فارسی است، در کتب بلاغی و مقالات علمی، به این مهم به فراوانی پرداخته شده است که بیان همه این آثار بنا به ضرورت رعایت اختصار- در این مقاله مقدور نیست.

قدیمی‌ترین کتابی که در زبان فارسی به موضوع ایهام پرداخته است، «حدائق السحر فی دقائق الشعر» از رشیدالدین وطواط در سده ششم هجری است. در دوره معاصر نیز کتاب «ایهام در شعر فارسی» (۱۳۷۹) از محمد راستگو یکی از کتب مؤثر در این زمینه است؛ علاوه بر این، «فنون بلاغت و صناعات ادبی» (۱۳۷۷) از جلال‌الدین همایی، «نگاهی تازه به بدیع» (۱۳۸۱) از سیروس شمیسا، «بدیع، زیبایی‌شناسی سخن فارسی» (۱۳۸۵) از میرجلال‌الدین کزازی و... از کتب راهگشا

در شناخت ایهام محسوب می‌شوند.

عصمت اسماعیلی و سعید قاسمی نیا در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه ایهام در اصطلاحات موسیقی شعر حافظ، با دو شاعر هم‌سبک پیشین: خواجه و امیر خسرو» در مجله علمی پژوهشی مطالعات زبانی-بلاغی شماره زمستان ۱۳۹۵ به تأثیرپذیری حافظ در آفرینش ایهام موسیقایی از خواجه‌ی کرمانی و امیر خسرو دهلوی پرداخته‌اند.

امیر چناری در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی نو به ایهام در بدیع فارسی» در پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغی شماره پاییز و زمستان ۱۳۹۲ کوشش کرده‌است تا با استناد به کتب بلاغی قدیم و جدید فارسی و عربی، تعریف دقیق‌تری از ایهام و گونه‌های آن ارائه دهد.

سلیم نیساری در مقاله «نوآوری‌های امیر خسرو دهلوی در ترکیب واژگان زبان فارسی (برگرفته از مثنوی نهم سپهر)» در نامه فرهنگستان سال ۱۳۹۳ به توسعه زبان فارسی در کلام امیر خسرو و نوآوری‌های او در واژگان با تکیه بر مثنوی نهم سپهر پرداخته‌است.

۶- بحث و بررسی

۶-۱- ایهام

«کلمه‌ای در کلام، حداقل به دو معنی به‌کار رفته باشد» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۳۲) غالباً گوینده معنی نزدیک کلمه را پیش چشم مخاطب می‌آورد، اما مراد او معنی دور کلمه است. (اگرچه هر دو معنی با هم زیبایی می‌آفرینند). حال اگر یکی از دو معنای کلمه (معنی حاضر و معنی غایب) با کلماتی در کلام (در اینجا بیت) مناسبتی داشته باشد، بدان ایهام تناسب می‌گویند. (بحث اصلی این مقاله همین قسم ایهام است). ارزش چندگانگی معنای کلمه، کمک غیرمستقیم برای بهره‌برداری بیشتر مخاطب از کلام است. اینکه دامنه کمک غیرمستقیم گوینده به مخاطب تا چه اندازه و چگونه باشد و «مناسبت» معنی حاضر و غایب کلمات با هم چگونه باشند، ایهام تناسب را به انواعی تقسیم می‌کند که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود.

۶-۲- انواع ایهام تناسب

۶-۲-۱- ایهام تناسب: «آن است که فقط یکی از دو معنی کلمه در کلام حضور داشته باشد، اما معنی غایب، با کلمه یا کلماتی از کلام رابطه و تناسب داشته باشد (اما در معنی مدخلیتی نداشته باشد)». (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۳۵) در تشخیص نوع ایهام تناسب، فهم مناسبات و ملائم معنی حاضر،

یا مناسبات و ملائم معنی غایب یا مناسبات و ملائم هر دو معنی حاضر و غایب در کلام، بسیار مهم است. البته بعضی از پژوهشگران علاوه بر ایهام تناسب، به «ایهام در ایهام تناسب» نیز به عنوان نوعی مستقل از ایهام تناسب اشاره کرده‌اند و در تعریف آن گفته‌اند: «چنان است که شاعر، دو کلمه یا چند واژه دو معنایی را در بیت به کار می‌برد که از هر دو واژه، فقط یک معنی آن در سخن خواسته می‌شود، اما دو معنی اراده نشده با یکدیگر، تناسب داشته باشند» (غنی‌پور ملک‌شاه و رضازاده بابی، ۱۳۹۲: ۴۹) (در این تحقیق هر دو نوع ایهام با عنوان ایهام تناسب آورده می‌شوند).

۶-۲-۲- ایهام تناسب تلمیحی: «آن است که واژه‌ای در یکی از معانی با کلمه یا کلمات دیگری [در کلام] تناسب تلمیحی داشته باشد» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۳۸).

۶-۲-۳- ایهام مبینه: در کلام، همراه با لفظ ایهام‌دار، ملائم و مناسبات معنی بعید آورده شود. «اگر از ویژگی‌های معنی دور کلمه را در سخن ذکر کنند، آن را آشکار یا مبینه نامند» (صادقیان، ۱۳۷۹: ۱۱۱).

۶-۲-۴- ایهام مرشحه (پرورده): «هرگاه ویژگی‌های معنی نزدیک کلمه را در کلام بیاورند، آن را پرورده یا مرشحه خوانند» (صادقیان، ۱۳۷۹: ۱۱۱).

شمیسا، برای انواع ایهام (مجرده، مطلقه، مرشحه و...) استقلال قائل نشده و معتقد است: «ایهام مجرده همان است که امروزه ایهام می‌گوییم و ایهام مرشحه آن است که امروزه ایهام تناسب خوانده می‌شود» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۳۲).

۶-۲-۵- ایهام موشحه: «آن است که گوینده با هر دو معنی موردنظر و غیرموردنظر، الفاظی [مناسب] بیاورد» (انوشه، ۱۳۸۱: ۱۸۳).

۶-۲-۶- ایهام مجرده: اگر در کلام هیچ‌یک از ملائمت و مناسبات معنی قریب (حاضر) و معنی بعید (غایب) لفظ ایهام‌دار در کلام نیاید «ایهام مجرده» گویند. کزازی، علاوه بر این تعریف، همسان آوردن مناسبات برای معنی قریب و بعید را در کلام نیز آورده است و ایهام مجرده (پیراسته) خوانده است: «...یا هیچ سازگاری برای هیچ‌یک از دو معنا در بیت آورده نشده باشد، یا سخنور به یکسان برای هر دو، سازگاری را در بیت جای داده باشد» (کزازی، ۱۳۸۵: ۱۲۹).

۶-۲-۷- ایهام تبادر: «واژه‌ای از کلام، واژه دیگری را که با آن (تقریباً) هم‌شکل یا هم‌صداست به ذهن متبادر کند.» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۴۱). گاهی لفظ ایهامی با توجه به معنی قریب یا بعید آن،

موضوعی معروف (حدیث، آیه، داستان، واقعه و...) را به ذهن متبادر می‌کند که در این پژوهش با عنوان ایهام تبادر تلمیحی آمده‌است.

۶-۲-۸- ایهام خوانشی: «چنان است که ترکیب لفظ در کلام به‌گونه‌ایست که می‌توان آن را به دو یا چند صورت خواند؛ به‌گونه‌ای که هر خوانشی نیز معنی درستی داشته باشد» (راستگو، ۱۳۷۹: ۹۹).

سیروس شمیسا ایهام خوانشی را از فروع ایهام تبادر برشمرده و در اشاره‌ای مختصر و مفید آورده‌است: «گاهی تبادر غالباً وقتی که دو لفظ هیچ اختلافی جز تکیه ندارند) به حدی قوی است که به هر دو شکل می‌توان خواند و معنی کرد.» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۴۴). کزازی اصطلاح «ایهام‌گونه» را برای این نوع از ایهام برگزیده‌اند و گفته‌است: «گاه ایهام از چگونگی خواندن واژه برمی‌خیزد» (کزازی، ۱۳۸۵: ۱۳۴).

۶-۲-۹- ایهام تضاد: «آن است که معنی غایب با معنی کلمه یا کلماتی از کلام رابطه تضاد داشته باشد» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۳۸)؛ علاوه‌براین، بعضی از پژوهشگران، اگر دو معنی اراده‌نشده، اما احتمال، در بیت با هم تضاد داشته باشند، را گونه‌ای مستقل از ایهام تضاد با عنوان «ایهام در ایهام تضاد» نامیده‌اند و آن را این‌گونه تعریف می‌کنند: «دو کلمه در عبارت به‌کار می‌رود که هر دو، دو معنی دارند و شاعر تنها یکی از دو معنی دو واژه را اراده می‌کند و آن دو معنی [بعید] که خواست شاعر نیست، با یکدیگر تضاد دارند.» (غنی‌پور ملک‌شاه و رضازاده بابی، ۱۳۹۲: ۴۹) (در این مقاله، این دو نوع ایهام با عنوان «ایهام تضاد» آورده می‌شوند).

۶-۲-۱۰- ایهام ترجمه: «دو لغت که مترادف هم‌اند، به دو معنی مختلف به‌کار روند.» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۳۹) بعضی از پژوهشگران در این نوع از ایهام نیز به نوعی فرعی اشاره کرده‌اند و آن را با عنوان «ایهام در ایهام ترجمه» آورده‌اند و آن «چنان است که سخنور دو واژه ایهامی به‌کار می‌گیرد؛ به‌گونه‌ای که فقط یک معنی از آن دو اراده می‌شود. آن معنی ناخواسته سخنور، در هر دو واژه ایهامی، ترجمه یکدیگر هستند» (غنی‌پور ملک‌شاه و رضازاده بابی، ۱۳۹۲: ۵۰) (در این مقاله هر دو نوع مذکور با عنوان «ایهام ترجمه» آورده می‌شوند).

۶-۲-۱۱- ایهام ترادف: «واژه‌ای از واژه‌های سخن، در معنایی جز معنای خواسته‌شده، با واژه‌ای دیگر از همان سخن، هم‌معنی و مترادف باشد» (راستگو، ۱۳۷۹: ۷۹). به نظر می‌رسد بین ایهام

ترجمه و ایهام ترادف تفاوت ظریفی وجود دارد و آن، این است که اگر دو کلمه ایهام‌دار از یک زبان باشند، بهتر است آن را ایهام ترادف بنامیم، اما اگر از دو زبان و ترجمه یکدیگر باشند، مثلاً یکی از کلمات عربی و دیگری فارسی، یا یکی فارسی و دیگری ترجمه آن به ترکی باشد، آن را ایهام ترجمه بنامیم.

چشمم به روی ساقی و گوشم به قول چنگ فالی به چشم و گوش در این باب می‌زدم (حافظ، ۱۳۷۷: ۳۲۰)

«در» در معنی بعید (در اتاق) و «باب» در معنی بعید خانه، در این بیت ایهام ترجمه هستند؛ چرا که «در» در زبان فارسی، ترجمه «باب» عربی است.

در تاب توبه توان سوخت همچو عود می ده که عمر در سر سودای خام رفت (همان: ۸۴)

معنی قریب تاب، تابه غذاپزی است و معنی بعید آن توش است که با توان ایهام ترادف است. ۶-۲-۱۲- ایهام سماعی (شنیداری): آن است که گوش شنونده، به خاطر بعضی الفاظ قرینه در کلام، کلمه‌ای را به جای کلمه‌ای دیگر که اراده گوینده نیست، دریابد و تحلیل کند. این نوع ایهام، شنیداری است، یعنی توهم شنوایی است و اگر دیداری و بصری باشد، باید آن را در حوزه ایهام تبادر بررسی کرد.

۶-۲-۱۳- استخدام: فعل، اسم یا ضمیری در کلام، ایهام داشته باشد به گونه‌ای که در ارتباط با مشابه یک معنی و در ارتباط با مشابه معنی دیگری داشته باشد (رک، شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۴۴-۱۴۵).

۶-۳- بررسی گونه‌های ایهام در مثنوی نهم سپهر

در آغاز بحث، یادآوری دو نکته ضروری است:

الف: معمولاً در این گونه پژوهش‌ها، ابیات نمونه براساس انواع ایهام دسته‌بندی می‌شوند، اما از آنجاکه در بیشتر ابیات بیش از یک نوع ایهام وجود دارد، ناگزیر یک بیت چندین بار تکرار می‌شد که این امر باعث افزایش تعداد صفحات مقاله می‌شد؛ بنابراین از دسته‌بندی ابیات در این مقاله اجتناب شده است.

ب: ابیات نمونه با شماره صفحه از روی نسخه «مثنوی نهم سپهر» امیرخسرو دهلوی تصحیح و تحشیه «محمد وحید میرزا» چاپ ۱۹۵۰ م در شهر کلکته هند، انتخاب شده است.

زانکه چون خوب بود خاصه و عام مست باشند بدان ذوق مدام
(دهلوی، ۱۹۵۰: ۴۴)

ایهام تناسب: معنی قریب (حاضر) «مدام»، همواره است که در معنی بعید «باده» با «مستی» ایهام تناسب دارد.

ایهام مبینه: معنی قریب (حاضر) «مدام»، همواره و دائم و معنی بعید (غایب) آن، شراب است که مستی و ذوق از ملائم این معنای بعید (غایب) در سخن آمده است.

ایهام موشحه: گاهی تناسب بین لازمه معنی کلمه با لفظی دیگر است؛ مثلاً یکی از معانی ذوق، نشاط و بشاشت و خوشی است که در این معنی با مستی (معنی قریب) و نیز با مدام (در معنی بعید شراب) تناسب دارد.

بلکه هر فرمانروایی را وجود آفتابی گویی اندر چرخ بود
(دهلوی، ۱۹۵۰: ۳۹۷)

ایهام مبینه ۱: معنی قریب (حاضر) گویی، گویا و معنی بعید آن، گوی (گردی) است که چرخ (در چرخش بودن) در معنی بعید از ملائمت و مناسبات آن در کلام آمده است.

ایهام مبینه ۲: معنی قریب (حاضر) چرخ، در این بیت (با توجه به ابیات قبل و بعد)، تکمه گریبان قبا یا پیراهن است و معنی بعید آن، فلک یا آسمان (چرخ گردون) است که آفتاب از ملائم و مناسبات آن است.

ایهام تناسب: «گویی» در معنی بعید گوی گرد، با معنی بعید چرخ (چرخش) تناسب دارد؛ بنابراین ایهام تناسب است (دو لفظ در معنی اراده نشده با هم تناسب دارند).

ایهام تبادر: لفظ «گویی»، گوی گرد را به ذهن متبادر می‌کند و دو لفظ «آفتاب و در چرخ بودن» ایهام را تقویت و در تبادر آن به ذهن کمک می‌کنند.

نه ایم ار چه ما درخور مهربانی که بر دوزخی تیغ به یا زبانی
(همان: ۱۲۹)

واژه ایهام‌دار، «زبانی» است و در این بیت، حداقل چهار معنی می‌تواند داشته باشد:

۱- قول دادن (زبان دادن) ۲- اعتراف به عجز و تسلیم شدن ۳- فرشته موکل دوزخ، دربان

دوزخ (یعنی مردم همچون زبانی بر دشمن اسیر شده گماشتن) ۴- سرزنش کردن.

ایهام مبینة: اگر تسلیم‌شدن و اقرارکردن را معنی قریب (حاضر) زبانی فرض کنیم، آنگاه در معنی بعید (غایب) (فرشته موکل جهنم) با دوزخی «ایهام تناسب» دارد و چون دوزخ از مناسبات معنی بعید است، «ایهام مبینة» است.

توضیح: ایهام ظریفی بین «مهربان» (مهر+ بان یا پان به معنی نگهبان مهر) با «زبانی» در معنی نگهبان دوزخ، نهفته است. همچنین ایهام بین معنی بعید خور (جزو جداشده از واژه بسیط «درخور») با «مهر» (جداشده از واژه بسیط مهربانی) وجود دارد. (این ظرافت‌های نامحسوس و لطف‌آمیز در بیشتر ابیات نهفته است که پرداختن بدان به درازا می‌کشد).

همه لعب ناکرده در شط شدند همه ساده بودند در خط شدند
(همان: ۳۹)

ایهام مجرد: معنی حاضر (قریب) خط، نوشته و معنی بعید آن موی عارض (خط عارض) است و هیچ‌یک از ملائمت و مناسبات معنی دور و نزدیک لفظ ایهام‌دار (خط) در سخن نیامده‌است. (منظور شاعر، معانی و مضامین شعری است).

ایهام تضاد: معنی قریب (حاضر) «شط» رود بزرگ و معنی بعید آن «دشواری» است و در این معنی بعید (غایب) با لفظ «ساده» به معنی آسان، ایهام تضاد دارد.

خار که سهم‌الحشم باغ شد پهلوی گل زخم زن زاغ شد
(دهلوی، ۱۹۵۰: ۲۳۵)

ایهام مبینة: معنی قریب (حاضر) سهم‌الحشم، بهره و قسمت حیوانات است (خارِ باغ نصیب حیوانات است)، یکی از معانی سهم، تیر و تیغ است و معمول بوده که باغداران برای ممانعت از ورود حیوانات به باغ، آن را با بوته‌های خار، پرچین می‌بستند؛ بنابراین سهم‌الحشمِ باغ در معنی بعید (غایب)، (تیغ‌های مانع ورود احشام به باغ)، با زخم‌زدن که از ملائمت و مناسبات معنای بعید سهم (تیر و تیغ) همراه است.

هر آن تن که او کیش بیدین گزیده هم از کیش بیدین خدنگش رسیده
(همان: ۹۵)

ایهام مجرد: معنی قریب (حاضر) کیش بیدین در مصرع اول، آیین بیدینی (کفر) است و معنای بعید (غایب) آن، آیین خواندن کتاب چار بید هندوان، است که در این معنی هیچ‌یک از ملائمت و

مناسبات معنی قریب و بعید در کلام نیامده است.

ایهام مرشحه: در مصرع دوم، معنی قریب (حاضر) کیش بیدین، تیردان ساخته شده از درخت بید است و خدنگ از ملائم و مناسبات این معنی قریب (تیردان) است (شاعر در این بیت جناس تام و ایهام را درهم آمیخته است که می‌توان آن را «ایهام جناس» نامید).

ایهام خوانشی (ایهام دوگانه خوانی): لفظ «بیدین» را می‌توان به دو صورت «بی‌دین (بدون دین) یا بید+ین (منسوب به بید) بخوانیم؛ بنابراین «ایهام خوانشی یا دوگانه خوانی» یا «ایهام جناس» است.

چوگان بزَن آن چنان که مردم چون گوی به بحر در شود گم
(همان: ۴۳۱)

ایهام تناسب: معنی قریب (حاضر) چوگان زدن، آهنگ زدن و موسیقی نواختن است؛ اما در معنی بعید (بازی چوگان) با گوی ایهام تناسب دارد.

ایهام مجرد: معنی قریب (حاضر) مردم، انسان و معنی بعید آن، مردمک چشم است و هیچ یک از ملائم و مناسبات معنی قریب و بعید در کلام نیامده است.

ایهام مرشحه: معنی قریب (حاضر) بحر، دریا و معنی بعید آن، مقیاس اوزان عروضی شعر (از اصطلاحات علم عروض) است که «گم شدن در آن»، از ملائم و مناسبات معنی قریب است.

ایهام موشحه: معنی قریب (حاضر) چوگان زدن، آهنگی در موسیقی کهن و معنی بعید آن، بازی چوگان است؛ که گوی و گم شدن از ملائم و مناسبات این معنی بعید است.

ایهام تضاد: بحر علاوه بر معنی معمول دریا، به معنی سراسیمه شدن نیز است و مردم نیز علاوه بر معنی معمول، به معنی ساکن و برقرار است. با این توضیح دو لفظ بحر و مردم در معنی بعید با هم ایهام تضاد دارند (رک، عالی محمودی، ۱۳۹۵: ۱۰۷-۱۲۵).

چو دانست کاورد تاج و سریر سلیمان آفاق در دیو گیر
(امیرخسر، ۱۹۵۰: ۶۵)

ایهام تناسب ۱: معنی قریب (حاضر) دیو گیر، شهری در هند بوده است که در قدیم، پارچه آن شهرت جهانی داشت و جزو منتزع «دیو» در ترکیب «دیو گیر» در معنی غایب (دیوی که انگشت

سلیمان را دزدید) با سلیمان در معنی بعید (غایب) ایهام تناسب دارد (منظور از سلیمان، شخصی عاصی بود که در روزگار مبارک شاه بر او خروج کرد).

ایهام تناسب ۲: «دیو گیر» در معنی بعید گرفتن و اسیرکردن دیو، با معنی بعید سلیمان (سلیمان نبی) مناسبت دارد (هر دو در معنی اراده‌نشده باهم تناسب دارند).

ایهام موشحه: معنی قریب (حاضر) سلیمان، شخصی عاصی که ادعای حکمرانی داشت و معنی بعید (غایب) آن، سلیمان نبی (علیه‌السلام) است که دیو و سریر و تاج، برای هر دو معنی بعید و قریب مناسب است.

ایهام تبادر تلمیحی: کلمات «دیوگیر و تاج و سریر» به داستان تسخیر تخت و تاج سلیمان نبی توسط دیو تلمیح دارد که می‌توان به این نوع از ایهام، «ایهام تبادر تلمیحی» نام نهاد؛ چون هم تلمیح و هم تبادر در آن است.

ز صد بیش پیلش توانا و کاری چنان قلعه‌ها در حصار حصاری (همان: ۸۷)

ایهام مرشحه: معنی قریب (حاضر) پیل، حیوان معروف و معنی بعید آن مهره بازی شطرنج است و در این معنی بعید، لفظ «قلعه»، از ملائم و مناسبات آن است که در کلام آمده است.

ایهام موشحه: برای لفظ ایهام‌دار قلعه، هم لفظ مناسب معنی قریب (حصار) و هم لفظ مناسب معنی بعید (پیل)، در کلام آمده است.

ایهام مبینه: معنی قریب (حاضر) قلعه، دژ و معنی بعید (غایب) آن، مهره بازی شطرنج است و لفظ پیل، از ملائم و مناسبات معنی بعید در کلام آمده است.

شو کمانکش برقص در بم و زیر تا شود کشته عالمی بی تیر (دهلوی، ۱۹۵۰: ۳۱۷)

ایهام موشحه: معنی قریب (حاضر) کمانکش، نوعی ساز از جنس رباب که به شکل کمان است و نیز کمان کوچک که مضراب ساز است، کمانه آرشه (رک، دهخدا ذیل کلمه کمان) و معنی بعید آن، جنگ ابزار معروف است، «رقصیدن و زیر بم»، از مناسبات و ملائم معنی قریب (کمان ساز) است و تیر از ملائمت معنی بعید (کمان تیرافکنی) است؛ بنابراین ایهام موشحه است.

ایهام خوانشی: لفظ کمانکش را می‌توان به صورت قید حالت (باحالت کمانکش رقصیدن) و نیز فعل امر (کمان بکش) خواند.

ایهام مبینۀ ۱: کمانکش می‌تواند در معنی ابرو انداختن و غمزه نیز باشد و بی تیر کشتن می‌تواند قرینه‌ای برای به‌وهم‌افکندن مخاطب باشد که در این صورت ایهام مبینۀ است.

ایهام مبینۀ ۲: همچنین کشتن و تیر از مناسبات و ملائم معنای بعید کمانکش (کمان جنگی را کشیدن) است.

که خسرو کیانند این مهوشان که ما گم شدیم اندر آیین‌شان
(همان: ۴۰)

ایهام تناسب: معنی حاضر خسرو (امیرخسرو دهلوی) و معنی بعید آن، پادشاه (جمع آن خسروان) است که در این معنی بعید، با معنی بعید کیان (کی‌ها و شاهان کیانی) ایهام تناسب دارد.

ایهام مهیّا (مهیّاه): بعضی از محققان ایهامی را که در آن لفظ ایهام‌دار فقط با لفظ قبل یا بعد از خود رابطه ایهامی دارد، «ایهام مهیّا» می‌نامند (رک، رنجبر، ۱۳۸۵: ۶۰)؛ مثل: خسرو و کیان در این بیت. تعریف بعضی دیگر با این تعریف متفاوت است (رک، انوشه، ۱۳۸۱: ۱۸۳).

در پرییدن عقاب و هم زده از پر خود گریخت سهم زده
(همان: ۲۷۸)

ایهام موشّحه: معنی حاضر (قریب) سهم زده، «ترسیدن» و معنی بعید (غایب) آن «تیرخورده» است. لفظ «پر» و «زدن» از ملائم و مناسبات معنی بعید (تیر) و «گریختن» از مناسبات معنی قریب است؛ از این رو «ایهام موشّحه» است.

سرخ‌ی از شب که زد برون تابی گویی از زاغ زاد سرخ‌خابی
(همان: ۲۷۵)

ایهام مبینۀ: معنی حاضر (قریب) گویی، «گویا» (انگار) و معنی بعید (غایب) آن «گوی گرد» است که با سرخی بیرون‌زده از شب (گوی خورشید) تناسب دارد و تاب (تاب‌خوردن و چرخیدن) از مناسبات معنی بعید (گوی) است.

ایهام تناسب ۱: معنی قریب (حاضر) تاب، «درخشش» است و معنی بعید آن، «تاب» (از مصدر تفسیدن) که در این معنی بعید با سرخ (جزو منتزع از سرخابی که در اصل نوعی مرغابی سرخ رنگ است) ایهام تناسب دارد.

ایهام تناسب ۲: تاب در معنی بعید (از مصدر تاب‌خوردن یا غلطیدن) با گویی، در معنی بعید (گوی گرد)، ایهام تناسب دارند (تناسب در دو معنی اراده نشده).

چرخ شش مه کلید گرداند نیز قفلش گشاد نتواند (دهلوی، ۱۹۵۰: ۲۷۲)

ایهام مبینه: معنی حاضر چرخ، «چرخ گردون یا آسمان» و معنی بعید آن، «چرخیدن» است که در این معنی بعید، «کلید، قفل و گشادن» که از مناسبات و ملائم آن است، در سخن آمده است.

قسمتی کز سهام در هر ذات خون و پیوند یابد و عصبات (همان: ۲۹۲)

ایهام مرشحه: معنی قریب (حاضر) سهام، جمع سهم به معنی «تیر» و معنی بعید (غایب) آن «سهم و بهره» است که در این معنی بعید، با «قسمت» ایهام تناسب دارد و خون (خون‌ریختن) و پیوند (پیوندگسترن) و عصبات (جمع عصب به معنی رگ) (رگ‌بریدن) از مناسبات و ملائم معنی قریب (تیر) است.

ایهام ترادف: سهام در معنی بعید (بهره) با قسمت، ایهام ترادف است.

ایهام تناسب: خون، پیوند و عصب در ارتباط با تیر به معنی رگ و پیوند است (ریخته شدن خون و گسستن رگ و پیوند، از تأثیرات تیر است)؛ اما در ارتباط با «قسمت و سهم» در معنی بعید، از اصطلاحات فقهی است و اینکه فرزندان و نوادگان و دیگر وابستگان (خون و پیوند و عصبات) هر یک سهم و قسمت معینی از ارث دارند؛ از این رو کل مصرع دوم در معنی بعید با کل مصرع اول در معنی بعید ایهام تناسب دارد.

کلاغان ز آواز زاغ کمان‌ها شتابان به مهمانی استخوان‌ها (همان: ۱۰۳)

ایهام مبینه: معنی حاضر (قریب) زاغ، «زه کمان» و معنی بعید آن، «قولی در موسیقی» است که با آواز، ایهام تناسب دارد و آواز از مناسبات و ملائم معنی بعید است.

ایهام موشحه: برای هر معنای دور و نزدیک زاغ (پرنده و زه کمان) مناسبت و ملائمتی در کلام آمده‌است (کلاغ و آواز).

ایهام ترادف: معنی حاضر (قریب) زاغ، «گوشه کمان» است و معنی بعید (غایب) آن «پرنده معروف» است که در این معنی اراده‌نشده با کلاغ ایهام ترادف دارد.

برد دستی به گوش‌های کمان نشنود تا ز تیر بانگ و فغان
(همان: ۳۱۵)

ایهام مبینه: معنی قریب (حاضر) گوش کمان، «گوشه و زاویه‌ای است که زه کمان را می‌بندند» و معنی بعید (غایب) آن، «عضو شنوایی» است که بانگ و فغان از ملایم و مناسبات معنی بعید گوش (عضو شنوایی) در کلام آمده‌است.

سر کلک ما کز عجب خفته ماند به سودا فرو شد فرو رفته ماند
(همان: ۴۰)

ایهام مجرد: معنی قریب (حاضر) سودا، «سیاهی» و معانی بعید آن، «خیال و تجارت» است. از آنجاکه هیچ قرینه‌ای برای معنی قریب و بعید در سخن نیامده، ایهام مجرد است. **ایهام تبادل:** فعل فرو + شد (فرورفتن)، فعل فروش فروشد (از مصدر فروختن) را به ذهن متبادر می‌کند و در این راستا لفظ سودا، در معنی بعید تجارت و خرید و فروش، به ایهام تبادل کمک می‌کند.

ایهام مبینه: معنی قریب (حاضر) سودا، «خیال» است و معنی بعید (غایب) آن «سیاهی» است که مجازاً مراد دوات و رنگ تیره آن است که فرورفتن سر کلک از مناسبات این معنی بعید است.

خرم آن کو غرق می‌باشد مدام چون خیال دوست در مینای ناب
(همان: ۳۶۴)

ایهام مبینه: معنی قریب (حاضر) مدام، «همواره» و معنی بعید (غایب) آن، «شراب» است و لفظ مینا که از ملایم و مناسبات معنی بعید (شراب) است، در کلام آمده‌است.

پیاده سپردار چون گل ستاده فزون ز آنچه در دشت خارا پیاده
(همان: ۸۷)

ایهام ترادف: معنی قریب (حاضر) «پیاده» در مصراع اول، سرباز پیاده‌نظام است و معنی بعید آن، «گل سرخ و مطلق جمیع گل‌های صحرائی» است (رک، لغت‌نامه دهخدا ذیل پیاده) که در این معنی بعید، با لفظ «گل» ایهام ترادف دارد. علاوه بر این می‌توان این رابطه را ایهام مبینه نیز دانست؛ زیرا گل با معنی بعید پیاده (گل‌های صحرائی) مناسبت و ملائمت دارد.

ایهام خوانشی (ایهام‌گونه): مصرع دوم می‌تواند سه خوانش داشته‌باشد:

۱- فزون ز آنچه در دشتِ خارا، پیاده = بیشتر از گل سرخ یا گل‌های صحرائی در دشت خارا.

۲- فزون ز آنچه در دشت، خارا، پیاده = پیاده‌نظام بیشتر از سنگ‌های آذرین دشت بود.

فزون ز آنچه در دشت، خارا پیاده = افزون‌تر از یک دشت خارای پیاده ترکیب خارای پیاده در لغت‌نامه دهخدا چنین آمده است: «نوعی از سنگ که بر نشانده باشند یا نگینی که در خانه انگشتری و مانند آن تعبیه نکرده باشند و بدین معنی سنگ پیاده (و در مقابل آن سنگ سواره) نیز گویند» (رک: لغت‌نامه دهخدا ذیل کلمه پیاده). این معنی دور از ذهن است؛ اما کشف این معانی بعید ولی یحتمل، خالی از لطف نیست.

چو مرد از خط سروران سرکشید سر او قلم شد خطش درکشید
(دهلوی، ۱۹۵۰: ۶۲)

ایهام مبینه: معنی قریب (حاضر) سر قلم شدن، «قطع و بریده شدن سر» است و معنی بعید (غایب) آن، «سر همچون نوک قلم که بدان می‌نویسند شد» و خط کشیدن از ملائمت و مناسبات معنی بعید (قلم نوشتاری) است.

مشک ریزم ز کلک پر ز عطا که نه آهو بود دران نه خطا
(همان: ۲۶۹)

ایهام تبادر: واژه‌های مشک، آهو و خطا (اشتباه)، کلمه سرزمین ختا را به ذهن متبادر می‌کند.

ایهام مبینه ۱: معنی قریب (حاضر) خطا، «سهو و اشتباه» و معنی بعید (غایب) آن، «سرزمین ختا در چین قدیم» است که در این معنی، مشک و آهو از مناسبات معنی بعید، در کلام آمده است.

ایهام مبینه ۲: معنی حاضر (قریب) آهو، «عیب» و معنی بعید آن «آهوی وحشی» است که با مشک‌ریزی مناسبت دارد.

ایهام موشحه: معنی قریب (حاضر) آهو، «عیب» و معنی بعید (غایب) آن، «آهوی وحشی» است که خطا، از ملائم و مناسب معنی قریب و مشک از ملائم و مناسب معنای بعید، در کلام آمده است.

ایهام تناسب: آهو و خطا هر دو در معنی بعید (غایب) (آهوی وحشی و سرزمین ختا) با هم تناسب دارند (دو معنی اراده نشده با هم تناسب دارند).

به فرمان یک خان درین جمله طاق دخنانی شد این هفت‌خانه رواق (همان: ۶۹)

ایهام مبینه: معنی قریب (حاضر) طاق، «فرد و یکتا» و معنی بعید (غایب) آن، «طاق ایوان» است که رواق و خانه از ملائم و مناسبات معنی بعید، در کلام آمده است.

گه نیمروز آفتاب روان را زمان زوال آمده هندوان را (همان: ۱۰۷)

ایهام مبینه: معنی قریب (حاضر) زوال، «شکست دادن لشکر هندوان» است و معنی بعید (غایب) آن، «تمایل شدن خورشید از وسط آسمان به سوی مغرب» است که «آفتاب، گه نیمروز و زمان» از ملائم و مناسبات آن در کلام آمده است.

زلالم که خضر آب جوی وی است بدان زندهام چون ز جوی وی است (همان: ۲۷)

ایهام موشحه: معنی حاضر (قریب) لفظ آب، متزع از ترکیب آب جوی یا آب جوینده، «رونق، رنگ و اعتبار» و معنی بعید آن، «آب روان در جوی» است؛ چون از ملائم و مناسبات معنی قریب، زلال بودن و معنی بعید، جوی (در مصرع دوم) در کلام آمده و ایهام موشحه است.

ایهام خوانشی: ترکیب آب جوی را می‌توان به دو صورت خواند که هر دو صورت هم‌معنی درستی دارند: ۱- آب موجود در جوی (آب خضر در مقابل زلال خیال من، مثل آب جوی، کم‌مقدار است)؛ ۲- شخص جوینده آب (خضر برای عمر ابد یافتن، به دنبال آب ظلمت نیست؛ بلکه به دنبال به‌دست آوردن زلال خیال من است).

ساقی گران‌رکاب سرمست جولان کمیت کن به هر دست (همان: ۴۳۱)

ایهام مبینه: معنی قریب (حاضر) رکاب، نوعی «جام شراب» و معنی بعید (غایب) آن، «رکاب زین» است که کُمیت (اسب) و جولان‌دادن، از ملائم و مناسبات معنی بعید در کلام آمده‌است. **ایهام مرشحه:** لفظ سرمست از مناسبات معنی قریب (حاضر) رکاب (جام شراب) در کلام آمده‌است.

استخدام غیر تشبیهی: گران‌رکاب، در ارتباط با ساقی به معنی «جام وزین» و در ارتباط با کُمیت، به معنی «باوقار و باتمکین» (مقابل سبک‌عنان) است.

می‌ستیزی بـه گوش‌های دراز خواهمت خرکمان کشیدن باز
(همان: ۳۱۰)

ایهام مرشحه: معنی قریب (حاضر) خرکمان، ابزاری است برای آماده‌کردن کمان (هم در معنی موسیقیایی و هم کمان جنگ) و معنی بعید (غایب) آن، اصطلاحی در موسیقی است که عبارت است از: «قطعۀ چوبی از جنس عناب یا شمشاد که به‌صورت مورّب (کج) بر روی پوست کاسۀ کمانچه قرار گیرد» (ستایشگر، ۱۳۸۱: ۳۹۶)، برای آنکه صدای ناخوش آن خوش شود. چون دو لفظ ستیز و کشیدن، از ملائم و مناسبات معنی قریب (کمان) است؛ پس ایهام مرشحه است. **ایهام تناسب:** معنی بعید (غایب) خر، منتزع از واژه بسیط «خرکمان» الاغ است که در این معنی بعید با گوش‌های دراز، آن هم در معنی بعید، ایهام تناسب دارد و چون هر دو لفظ در معنی اراده نشده با هم تناسب دارند، ایهام تناسب است.

کمان و گوشه (در مفهوم موسیقیایی) و نیز کمان و کشیدن (در مفهوم جنگ‌آوری) ایهام تبادل دارند بدین معنی که:

۱- «گوش» که جزوی منتزع از ترکیب وصفی «گوش‌های دراز» است، یادآور گوشۀ موسیقی است و این وهم‌افکنی و تبادل را معنی بعید خرکمان (معنی موسیقیایی) تقویت می‌کند.

۲- همچنین «گوش» (گوش‌های دراز)، گوشۀ کمان جنگ‌آوری را به ذهن متبادر می‌کند و این تبادل و وهم‌افکنی را الفاظ «کشیدن و ستیز» تقویت می‌کند.

هر چه سواد شب تاریک لقا گشت بیاض از قلم صنع خدا
(دهلوی، ۱۹۵۰: ۲۰۳)

سواد: اطراف، سیاهی، توان خواندن و نوشتن (باسواد).

ایهام مبینہ ۱: معنی قریب (حاضر) سواد، اطراف است و معنی بعید (غایب) آن، سیاهی و تیرگی است که شب و تاریک از ملائم و مناسبات آن است.

ایهام مبینہ ۲: معنی قریب (حاضر) سواد، اطراف و معنی بعید آن، سواد خواندن و نوشتن است که قلم و بیاض از ملائم و مناسبات این معنی بعید در کلام آمده‌است.

ایهام تضاد: معنی قریب (حاضر) بیاض، دفتر و معنی بعید آن، سفیدی و روشنی است که در این معنی بعید، با تاریک و شب ایهام تضاد دارد. علاوه‌بر این، ملائم شب (تاریک لقا) نیز با بیاض در معنی بعید، ایهام تضاد دارد.

ایهام تضاد: معنی قریب (حاضر) سواد، اطراف و معنی بعید آن، سیاهی است که در این معنی بعید، با بیاض در معنی بعید (غایب) سفید (از ریشه بَیض) ایهام تضاد دارد (دو لفظ در معنی ارائه‌نشده با هم تضاد دارند).

ایهام ترجمه: سواد در معنی بعید (غایب) سیاهی، با تاریک، ایهام ترجمه دارد.

نخست آفتاب از نظرهای مهر بسی روشنی داده ز اوج سپهر
(همان: ۵۳)

ایهام ترادف: معنی حاضر (قریب) مهر، عنایت و لطف است و معنی غایب (بعید) آن، روشنی و مهر فلک است که در این معنی بعید با آفتاب ایهام ترادف دارد.

ایهام مبینہ: معنی قریب (حاضر) مهر، محبت و لطف و معنی بعید آن، خورشید است که روشنی، از ملائم و مناسبات معنی بعید، در کلام آمده‌است.

سرفرازان گران و باشکوه هر یکی بسته کمر مانند کوه
(همان: ۳۹۸)

استخدام تشبیهی: کمر، در ارتباط با کوه به معنی وسط کوه (کمرکش کوه) و در ارتباط با سرفرازان (پهلوانان سرفراز)، به معنی کمر بند پهلوانی است. از آنجاکه لفظ کمر در دو معنی نزدیک (کمر بند پهلوانی و کمرکش کوه) با هم رابطه تشبیهی دارند و یک لفظ در خدمت دو و حتی سه معنی آمده‌است، در حوزه ایهام می‌گنجد.

من خسته ز روزگار خویشم سرگشته ز زخم یار خویشم
(همان: ۴۱۸)

ایهام ترادف: معنی حاضر (قریب) خسته، مجروح و آزرده و معنی غایب آن، زخمی شدن (از مصدر خستن) است که با لفظ «زخم» ایهام ترادف دارد.

چو سرطان دولتش را دید مایه ز بهر کرسی اش شد پنج پایه
(همان: ۱۲۷)

ایهام ترجمه: معنی قریب (حاضر) پنج‌پایه، پنج مرتبه (پنج تکیه‌گاه) و معنی بعید آن، پنج پایک یا خرچنگ است که در این معنی با سرطان (خرچنگ) ایهام ترجمه دارد.

چار شیری موج زد بر هر جسد یک اسد بر چرخ و اینجا چار اسد
(همان: ۳۹۷)

در تعلیقات نه سپهر آمده‌است: چرخ به معنی گریبان قبا یا طوقی که از لوازمات خلعت بوده که از آن‌ها [می‌توان] چرخ چارشیری، چرخ چارگل و چرخ زر و مروارید بافت ذکر کرد؛ شاهد از مطلع‌السعدین:

هر چه که بودند امیران شاه هر همه در چرخ چو خورشید و ماه
(همان: ۴۷۰)

ایهام ترجمه: معنی قریب (حاضر) چار شیری، گریبان یا تکمه قبا که به اشکال گوناگون به‌ویژه عکس شیر و... تزیین می‌کردند (چرخ دو، سه یا چار شیری) و معنی بعید (غایب) آن (چار شیر) با لفظ «چار اسد» ایهام ترجمه دارد.

ایهام مبینه: معنی قریب (حاضر) چرخ، گریبان نوعی جامه و پیراهن و معنی بعید آن، آسمان (چرخ گردون) است که این معنی بعید، با لفظ اسد (ششمین برج از بروج دوازده‌گانه فلک) تناسب دارد.

اختر سعدی اگر خوشه نچینی ز کس زان که و بال آورد سنبه بر مشتری
(همان: ۶۲)

ایهام ترجمه: معنی قریب (حاضر) سنبه، صورت فلکی معادل با ششمین برج سال شمسی و معنی بعید (غایب) آن خوشه جو یا گندم است که در این معنی، با لفظ خوشه ایهام ترجمه دارد.

ز تیر فلک راست تدبیرتر ز خورشید روشن جهانگیرتر
(همان: ۳۳)

ایهام ترادف: معنی حاضر (قریب) تیر، ستارهٔ فلک و معنی بعید (غایب) آن، صاف و نیز تیر قضا و قدر است که در این معنی بعید، با لفظ «راست» ایهام ترادف دارد.

زاغ بَط نول و هزار افغانش زار طرفه زاغی کو زند دستان هزار
(همان: ۳۹۵)

ایهام مجرد: معنی قریب زاغ در این بیت، گوشهٔ کمان است که از ملائم دور و نزدیک آن در کلام نیامده است.

ایهام مبینه: معنی بعید زاغ، قولی در موسیقی است که دستان زدن (سرود خواندن) از ملائم و مناسبات آن است.

ایهام تبادر: واژه‌های زاغ و بط که نام دو پرنده‌اند، در کنار دستان هزار (هزار نغمهٔ دستان زدن)، هزارستان (بلبل) را به ذهن متبادر می‌کند.

طیره شد قمری که هیچت ساز نیست هست آواز و لیک آواز نیست
(همان: ۷۳)

ایهام تبادر: معنی قریب (حاضر) طیره، خشمگین شدن است؛ اما با توجه به قمری و آوازخواندن به «طیر» در معنی پرواز مرغان ایهام تبادر دارد.

ایهام مبینه: معنی قریب (حاضر) ساز، «سازگاری» و معنی بعید آن، «ساز موسیقی» است و واژهٔ آواز از مناسبات و ملائم معنی بعید است.

زان عقیده کوه در گره داری پیش گنبد سوری فرود آری
(همان: ۷۰)

ایهام تبادر: عقیده به معنی باور است، ولی با توجه به لفظ «گره»، واژهٔ «عقده» را به ذهن متبادر می‌کند.

خامه زین در سخن سوار شود وز قلم آدمی شکار شود
(همان: ۷۰)

ایهام تبادر: معنی قریب (حاضر) زین، «از این» است، ولی با توجه به واژه‌های سوار و شکار، «زین اسب» را به ذهن متبادر می‌کند. علاوه بر این، واژه‌های زین، سوار، شکار و خامه، واژهٔ خام به معنی چرم و نیز کمند را به ذهن متبادر می‌کند.

در آن تنگناها سپه بی‌مدارا درون رفته چون تاب آتش به خارا
(همان: ۸۶)

ایهام تبادر: خارا به معنی سنگ خارا است؛ با توجه به تاب و آتش، به خارا «بخار» و نیز «خار و خاشاک» را به ذهن متبادر می‌کند.

بر رسد از بیست فرومایگان بحر روی‌شان کند از شایگان
(همان: ۱۳۷)

ایهام تناسب: در مصرع اول معنی قریب (حاضر) بیت، خانه است و در مصرع دوم، معنی حاضر بحر، دریا و روی، از مصدر رفتن است و معنی حاضر شایگان، رایگان است، اما همه این واژه‌ها از اصطلاح علم عروض و قافیه‌اند؛ بنابراین همه، در معنی بعید (غایب) یا اراده نشده، با هم ایهام تناسب دارند.

از آن‌ها که دارم ز هر جنس بیرون سپردم به سایه‌کشان همایون
(همان: ۱۲۷)

ایهام تبادر: معنی قریب (حاضر) سایه‌کش، چتردار و سایه‌گیر سلطانی است و الفاظ «سایه و همایون»، «مرغ‌های» را به ذهن متبادر می‌کند. (در قدیم باور بر آن بوده است که سایه‌های همای بر هر که افتد، دولت‌مند می‌شود).

ایهام خوانشی: یکی از معانی بعید سایه، خلیفه و پادشاه است (ظل‌الله) (رک، دهخدا ذیل کلمه سایه) که در این بیت اراده نشده است؛ اما اگر کسی واژه «کشان» از مصدر کشیدن را به صورت «کُشان» از مصدر کُشتن بخواند، آنگاه معنی شاه کشتن از آن افاده می‌شود و می‌توان آن را به عنوان ایهام خوانشی فرض کرد.

این غزل‌خوان تا چو دلسوزی کند چشم‌ها را ابر نو روزی کند
(همان: ۳۹۹)

ایهام خوانشی: ابر نوروزی (ابر بهاری)؛ ابر نو+ روزی (رزق) کردن.

دمی داد باید که زان زنده‌گردم نه آن دم که از وی فروزنده‌گردم
(همان: ۱۳۱)

ایهام خوانشی: فروزنده: برافروخته و روشن؛ فرو+ زنده: پژمرده و خاموش.

شاه که دریا نبود در دلش آب نیابد ز کفش سائلش
(همان: ۲۳۷)

ایهام تبادر: آب، دریا و کف در کنار سائل (گدا)، مجموعاً ساحل را به ذهن متبادر می‌کنند.
صعوه که از بیسره پنهان پرید تُرک خطا شد چو به کرمان رسید
(همان: ۲۵۷)

ایهام سماعی: معنی «خطا» خطاکار است؛ ولی گوش شنونده، به خاطر لفظِ تُرک، «ختا» توهم می‌کند.

ایهام مجرد: معنی قریب (حاضر) کرمان، کرم‌ها و معنی بعید آن، شهر کرمان است و هیچ ملائمی برای دو معنی قریب و بعید در کلام نیامده است.

ایهام ترادف: معنی قریب (حاضر) بیسره نوعی پرنده شکاری است. همچنین کرم‌ها را چون سر و دمشان مثل هم است و بی سر هستند، بیسره می‌گویند. به این اعتبار بیسره در معنی بعید با کرمان (کرم‌ها) ایهام ترادف دارد.

نالد زار جز نای خوش آهنگ خراشیده نگردد جز رگ چنگ
(همان: ۳۲۲)

ایهام مبینه: معنی قریب چنگ، آلت موسیقی نواختن و معنی بعید آن، چنگال است که در این معنی بعید، با خراشیدن که از مناسبات معنی بعید است، ایهام تناسب دارد.

همه بهرمان بسته بهر نبرد نه باقی جز از تیغ شان آب خورد
(همان: ۶۹)

ایهام سماعی: گوش با شنیدن واژه «آب خورد»، لفظ «باقی» را «باغی» توهم می‌کند.

زاغ تو خوش نشست بر سر شاخ من به زورش همی پرم گستاخ
(همان: ۳۰۱)

ایهام موشحه: معنی قریب (حاضر) زاغ، کمان و معنی بعید آن، پرنده زاغ (کلاغ) است که شاعر برای معنی قریب لفظ مناسب «به زور پراندن» و برای معنی بعید (غایب) لفظ مناسب «بر سر شاخ نشستن» را آورده است.

ایهام تناسب: معنی قریب (حاضر) شاخ، کمان و معنی بعید آن، شاخه درخت است که در این معنی بعید، با معنی بعید زاغ (کلاغ) ایهام تناسب دارد.

ایهام مرشحه: معنی قریب (حاضر) شاخ، شاخه درخت و معنی بعید آن، شاخ بز و گوزن است که با آن کمان سازند و «نشستن و پریدن زاغ» از الفاظ مناسب و ملائم معنی قریب است. (در ساخت کمان، از هر دو جنس استفاده می‌شده است).

چنبیری دف همچو چرخ چنبیری چنبرش را زهره گشته مشتری (همان: ۳۹۵)

ایهام مبینه: معنی قریب (حاضر) مشتری، خریدار و معنی بعید آن، سیاره مشتری (برجیس) است که در این معنی بعید، با زهره و چرخ چنبیری مناسبت دارد.

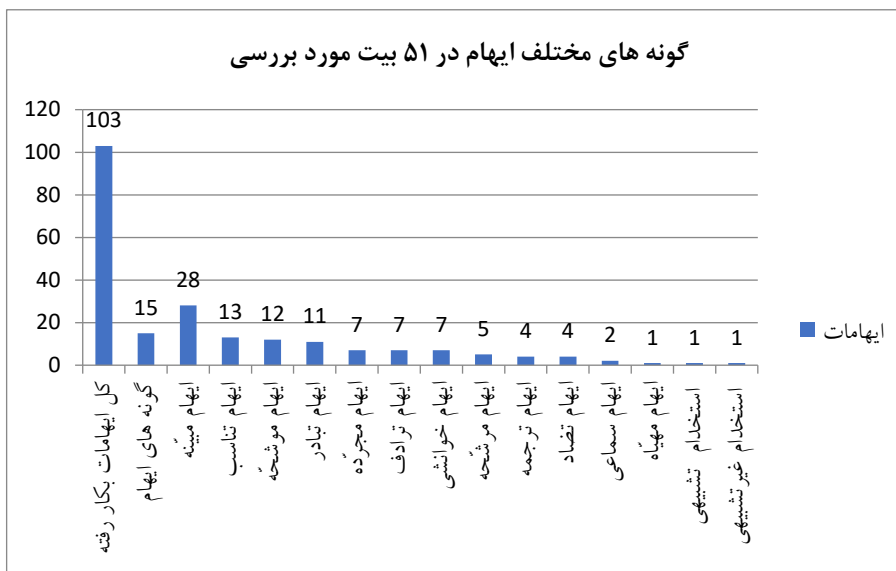
دهمت آن می‌ازین شیشه پر کز کفش مه به گلو بندد در (همان: ۴۳۴)

ایهام مجرد: معنی قریب (حاضر) کف، حباب و معنی بعید آن، ته و نیز در کف چیزی بودن (در حسرت چیزی بودن) است و از ملائم و مناسبات معنی قریب و بعید در کلام نیامده است.

۷- نتیجه

با دقت در ۵۱ (پنجاه و یک) بیت دارای ساختار ایهامی که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است، در کل ۱۰۳ مورد ایهام به کار رفته است؛ که در مجموعاً ۱۵ گونه ایهام دسته‌بندی شده‌اند.

از مجموع ۱۵ گونه ایهام تشخیص داده شده در این ابیات، ایهام مبینه با ۲۸ بار تکرار، بیشترین و ایهام مهیاه با ۱ بار کاربرد، کمترین بسامد را دارند. پس از آن به ترتیب: ایهام تناسب ۱۳ بار، ایهام موشحه ۱۲ بار، ایهام تبادر و ایهام تلمیحی ۱۱ بار، ایهام مجرد، ایهام خوانشی و ایهام ترادف هر کدام ۷ بار، ایهام مرشحه ۵ بار، ایهام تضاد و ایهام ترجمه هر کدام ۴ بار، ایهام سماعی و استخدام (تشبیهی و غیرتشبیهی) ۲ بار تکرار شده‌اند.

شکل ۱. نمودار فراوانی ایهامات در ۵۱ بیت مثنوی نهمسپهر امیرخسرو دهلوی

بسامد بالای ایهام مبینه نشان‌دهنده پیچیدگی ذهن و تسلط شاعر بر خلق ایهامات دشوار است؛ زیرا در ایهام مبینه، ملائم و مناسبات معنی غایب در کلام آورده می‌شود که دشوارترین نوع ایهام است.

۸- منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، قم: سلسله، ۱۳۸۵.
۲. انوشه، حسن، **یک قصه بیش نیست**، تهران: مؤسسه مطبوعات علمی، ۱۳۸۱.
۳. حافظ، شمس‌الدین محمد، **دیوان حافظ**، تصحیح قزوینی - غنی، چاپ ششم، تهران: اساطیر، ۱۳۷۷.
۴. دهخدا، علی‌اکبر، **لغت‌نامه**، تهران: سازمان لغت‌نامه، ۱۳۷۳.
۵. دهلوی، امیرخسرو، **مثنوی نهمسپهر**، تصحیح و تعلیقات محمد وحید میرزا، کلکته هند، ۱۹۵۰ م.
۶. راستگو، سید محمد، **ایهام در شعر فارسی**، تهران: سروش، ۱۳۷۹.
۷. رنجبر، احمد، **بدیع**، تهران: اساطیر، ۱۳۸۵.
۸. ستایشگر، مهدی، **واژه‌نامه موسیقی ایران زمین**، تهران: اطلاعات، ۱۳۸۱.

۹. شمیسا، سیروس، **نگاهی تازه به بدیع**، تهران: فردوس، ۱۳۸۱.
۱۰. صادقیان، محمدعلی، **زیور سخن در بدیع فارسی**، یزد: دانشگاه یزد، ۱۳۷۹.
۱۱. عالی محمودی، امیدوار، **نقد و نظر پیرامون دو بیت از مثنوی نهرامیر خسرو دهلوی**، مجله علمی پژوهشی پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی، دوره ۷، شماره ۲۵، صص ۱۲۵-۱۰۷، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرکرد: پاییز ۱۳۹۵.
۱۲. غنی‌پور ملک‌شاه، احمد؛ رضازاده بابی، سیده سودابه، **بررسی و مقایسه ایهام و گونه‌های آن در اشعار خاقانی و حافظ**، پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت، دوره ۹، شماره ۹، صص ۳۷-۵۶، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران: بهار و تابستان ۱۳۹۲.
۱۳. کزازی، میرجلال‌الدین، **بدیع، زیباشناسی سخن پارسی**، تهران: کتاب ماد، ۱۳۸۵.